

การสิ้นสุดระบบไพร่และการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนากำลังคน ในสมัยรัชกาลที่ 5

The End of the Serfs System and Educational Management for Manpower Development in the Reign of King Rama V

รองศาสตราจารย์สุวิชัย โกศลยะวัฒน์*

บทนำ

การศึกษาเป็นเรื่องสำคัญที่คนในสังคมจะต้องได้รับตามสิทธิขั้นพื้นฐาน หากแต่ระบบสังคมในบางยุคสมัยไม่เอื้ออำนวยให้ได้อย่างเท่าเทียมกัน จึงส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของคนในสังคมตามมา ในสมัยก่อนมีไพร่อยู่ในสังคมไทยมาช้านานตั้งแต่โบราณแต่อาจมีความหมายต่างไปจากที่เข้าใจและใช้กันในปัจจุบัน ซึ่งหมายถึงคนที่อยู่ในฐานะต่ำต้อย แต่ระบบไพร่ในอดีตเป็นระบบการใช้แรงงานของราษฎรในกิจการของบ้านเมือง ส่วนมากเป็นผู้ชาย ที่ถูกเกณฑ์ให้เป็นแรงงานด้านต่าง ๆ ดังนั้น จึงเป็นระบบที่

ใช้ควบคุมกำลังคนที่เกณฑ์มาทำงานให้แก่บ้านเมือง หากไม่สามารถมารับใช้ในงานแผ่นดินได้ ไพร่ต้องเสียเงินหรือสิ่งของเป็นการทดแทน และทางการจะให้ความคุ้มครอง ตามระเบียบที่ทางการกำหนดไว้เป็นการตอบแทน คำว่าไพร่จึงมีความหมายเช่นเดียวกับคำว่าราษฎร ในขณะนั้น การควบคุมกำลังคนเพื่อทำงานให้บ้านเมืองที่เรียกว่าระบบไพร่นี้มีมา ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย เป็นการควบคุมแรงงานคน มาทำงานให้ทางการ ไพร่จึงมีการสักเครื่องหมายเพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ บ่งบอกสังกัด เรียกว่าเลข หรือเลขในขณะนั้น

*รองศาสตราจารย์สังกัดภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา จ.ชลบุรี

ชายฉกรรจ์ที่ถือเอาความสูงของร่างกายเป็นเกณฑ์ คือเมื่อสูงเสมอไหล่ 2 สอกครั้ง จะถูกเกณฑ์แรงงาน จึงขึ้นบัญชีไว้รอให้ทางการหรือมูลนายเกณฑ์แรงงานและทรัพย์สินไปโดยไม่ไต่ค่าจ้างแรงงานตอบแทน นอกจากนี้ยังต้องนำอาหารไปทานเอง นำพาหนะของตน เช่น วัว ควาย ช้าง มา เกวียน เครื่องมือเครื่องใช้ของตน ไปทำงานที่ได้รับมอบหมายด้วย ไพร่ที่มีมูลนายสังกัด จะได้รับการคุ้มครองจากมูลนาย หากถูกรังแกหรือมีเรื่องราวเกิดขึ้น ส่วนไพร่ที่ไม่มีมูลนาย สังกัดไม่มีสิทธิฟ้องร้องและอาจถูกจับเพราะ มีกฎหมายกำหนดให้รางวัลแก่ ผู้ที่นำจับไพร่ที่ไม่มีมูลนาย สังกัด สำหรับไพร่หลวง ซึ่งสังกัดกรมที่ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ได้รับการคุ้มครองโดยตรงจากทางการ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, 2505:32) เท่ากับว่าไพร่ได้รับการคุ้มครองแต่ขณะเดียวกัน ก็ได้รับการควบคุมและการจำกัดคัตติสิทธิ์ของตนไปด้วยเช่นการศึกษา การประกอบอาชีพ การใช้ชีวิตประจำวัน เป็นต้น เพราะต้องไปใช้แรงงานทำงานให้บ้านเมือง

ความจำเป็นของทางการในการอาศัยแรงงานจากไพร่ในสมัยก่อนมีอยู่มาก โดยเฉพาะในยุคของการสร้างบ้านแปงเมือง การก่อสร้างทุกประเภท ทั้งปราสาทราชวัง วัด โบสถ์ กำแพงเมือง คูคลองต่าง ๆ จำเป็นต้องอาศัยแรงงานจากราษฎร ซึ่งเรียกว่าไพร่ในขณะนั้น ขณะเดียวกันไพร่ยังเป็นกำลังสำคัญในการผลิตพืชผลทางการเกษตรให้แก่บ้านเมืองเพื่อใช้บริโภคและเป็นเสบียง ตลอดจนเป็นผู้ปกป้องบ้านเมืองเมื่อยามศึกสงคราม (ขจร สุขพานิช, 2505 :1) นับว่าเป็นกำลังสำคัญของแผ่นดินและเป็นฐานอำนาจให้แก่มูลนายหรือชนชั้นปกครองตามโครงสร้างของสังคมไทย ในอดีตกาล

ระบบไพร่และการควบคุมกำลังคน

การควบคุมกำลังคนหรือระบบไพร่มีการเปลี่ยนแปลงมาตลอดตั้งแต่สมัยสุโขทัย ยุคยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เริ่มจากควบคุมกำลังคนแบบง่าย ๆ คือราษฎรทุกคนขึ้นตรงต่อผู้นำหรือหัวหน้าท้องถิ่นพื้นที่ที่ตนอาศัยอยู่เช่น นายบ้าน นายแขวง ต่อมาการควบคุมเป็นระบบซับซ้อนมากขึ้นในตอนกลางของสมัยอยุธยา นอกจากมีมูลนายรับผิดชอบไพร่ในสังกัดแล้ว ยังมีการจัดตั้งกรมเพื่อดูแลควบคุมการใช้แรงงานไพร่อีกหน่วยงานหนึ่ง ซึ่งเป็นรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลจากเขมร กรมที่เป็นหน่วยงานทำการควบคุมกำลังคน ควบคุมผลประโยชน์ เช่น เก็บเงินส่วยและบริหารงานแผ่นดินในการใช้แรงงานจากไพร่ไปด้วยพร้อมกัน ขณะนั้นมี 2 กรม คือ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 สบ.2.56/83 : 1) กรมชั่วคราวที่เกิดจากการตั้งเจ้านายหรือขุนนาง เป็นผู้ควบคุมไพร่ เมื่อเจ้ากรมถึงแก่กรรมไพร่จะถูกโอนเป็นไพร่หลวงหรือกษัตริย์แต่งตั้งเจ้ากรมคนใหม่มาแทน ส่วนกรมถาวรคือกรมที่ทำหน้าที่ บริหารราชการมีรายชื่อกรมอยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนายทหารหัวเมืองทำหน้าที่บริหารงานแผ่นดินและควบคุม กำลังคนไปในตัว

ดานพลเรือนที่อาศัยอยู่ในพระราชอาณาจักรมีการแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายคือ ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน แต่เมื่อเกิดศึกสงครามขึ้น ทั้ง 2 ฝ่ายต้องออกรบเหมือนกัน ครั้นในยามสงบ ทั้ง 2 ฝ่ายทำหน้าที่เป็นหน่วยผลิตอาหารและทำงานตามระบบ เพียงแต่การแบ่งเพื่อให้มีสังกัดตามสายงานการบังคับบัญชา คือฝ่ายทหารขึ้นตรงต่อสมุหพระกลาโหมและฝ่ายพลเรือนขึ้นตรงต่อ

สมุหนายก ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2231-2246) ได้ปรับเปลี่ยนให้สมุหพระกลาโหมปกครอง หัวเมืองฝ่ายใต้และสมุหนายกปกครองหัวเมือง ฝ่ายเหนือและฝ่ายตะวันออก (เรื่องเดียวกัน : 2) เป็นการแบ่งเขตปกครองตามท้องที่ เพื่อการควบคุมการใช้จ่ายคนให้รัดกุมขึ้น

ในฐานะราษฎรของแผ่นดิน ไพรในขณะนั้น มีบทบาทมากเป็นกลไกขับเคลื่อนกิจการของบ้านเมือง ให้ดำเนินไปตามระบบเช่นด้านเศรษฐกิจ ไพรเป็นผู้ผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคและสะสมเสบียงอาหาร ด้านการเมืองการปกครอง ไพรเป็นฐานอำนาจ ให้มูลนายเป็นกำลังสำคัญในการป้องกันประเทศและขยายอาณาเขตนานาชาติ ไพรเป็นราษฎรใน พระราชอาณาจักรเป็นผู้สร้างสมวัฒนธรรมให้สังคมดำเนินไปตามครรลองของสังคมนั้น เช่น การประกอบอาชีพ การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ด้วยระบบการผลิตในขณะนั้น ไพรมีลักษณะเป็นผู้เช่าที่ดินเพราะที่ดินในราชอาณาจักรทั้งหมดเป็นของกษัตริย์ ไพรต้องมอบผลผลิต ส่วนหนึ่งจากการอาศัยทำกินบนผืนแผ่นดินคืนให้แก่กษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นแรงงาน ผลผลิต ทรัพย์สินสิ่งของหรือภาษีอากรตอบแทนที่กษัตริย์ ได้ให้ไพร่อาศัยอยู่และทำกินบนผืนดินนั้น โดยมีได้เป็นเจ้าของมีสิทธิจับจองที่ดินนั้นโดยตรง (ร.แสงกาต์, 2483 : 6-11) ไพรจึงไม่มีโอกาสเป็นผู้มีกรรมสิทธิ์เอง ไม่สามารถครอบครองที่ดิน สะสมทุน สร้างผลผลิตเป็นของตนเอง จึงเป็นชนชั้นที่อยู่ในสถานภาพต่ำและเสียเปรียบชนชั้นอื่น อาจดีกว่าทาสเล็กน้อยเพราะไม่ได้เป็นกรรมสิทธิ์ของนาย ไพรต้องใช้เวลาปีละถึง 6 เดือน เพื่อทำงาน

ให้มูลนายและกษัตริย์ เหลือเวลาเพียง 6 เดือนเพื่อประกอบอาชีพของตนเอง เรียกว่า เข้าเดือนออกเดือน (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 7, 2426 : 39) นอกจากนี้ยังถูกเกณฑ์แรงงานลูกเงินเรียกเก็บผลผลิตหรือเสียทรัพย์สินไปแทนหากทางการต้องการแรงงานรับด่วน หรือเพิ่มเติมจากเวลาที่กำหนดเพื่อไปใช้ในยามจำเป็น หรือค้ำขันได้วย (เรื่องเดียวกัน : 131-161) ทำให้ไม่มีเวลาประกอบอาชีพ ศึกษาเล่าเรียนหรือมีอิสระในการดำเนินชีวิตอย่างแท้จริง

จะเห็นได้ว่าไพร่ในสังคมมีสิทธิและโอกาสในชีวิตของตนน้อยมาก เป็นชนชั้นที่ถูกเอาเปรียบ ถูกริดรอนสิทธิความเป็นมนุษย์อย่างมาก เป็นเพียงชนชั้นที่ประกอบฐานอำนาจให้แก่มูลนายและทางการ ทั้งที่เป็นผู้ผลิตเองแต่ไม่มีสิทธิใช้ผลผลิตนั้นอย่างเต็มที่ จึงเป็นบุคคลที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากสังคมอย่างมาก หากพิจารณาในฐานะกำลังคน ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาบ้านเมือง ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง เพราะไพร่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานให้ทางการถึง 6 เดือน และอาจมีการเกณฑ์แรงงานพิเศษอีกเป็น ครั้งคราว เช่นระดมพล ในยามค้ำขันหรือมีเหตุรีบด่วน ทำให้ไม่ได้ประกอบอาชีพอย่างเต็มที่ ไม่มีรายได้ที่ถาวร ไม่มีการศึกษาที่ต่อเนื่อง มีสถานภาพทางสังคมอยู่ในระดับต่ำ และเป็นผู้อยู่ภายใต้การปกครองของมูลนายหรือชนชั้นสูง ตลอดชีวิตนับเป็นปัญหาที่กีดขวางการพัฒนากำลังคนและบ้านเมืองโดยตรง

นอกจากนี้การมีไพร่อยู่ในครอบครองของบรรดามูลนายและผู้มีอำนาจในสมัยก่อน

ยังใช้เป็นฐานอำนาจทางการเมืองเพื่อช่วงชิงอำนาจระหว่างผู้นำชนชั้นปกครองและราชวงศ์อีกด้วย หากผู้ใดมีกำลังคนใน ความ ปกครองมาก มักเป็นที่พึ่งได้ว่าช่องสุ่มกำลังไว้เพื่อก่อการกบฏและเป็นผู้มีฐานอำนาจที่มั่นคงมีบารมีได้รับการยอมรับและเกรงกลัวจากผู้อื่น กลายเป็นบุคคลสำคัญที่มีผลต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์และระบบศักดินาในขณะนั้น แม้สถาบันกษัตริย์ก็ต้องพึ่งพิงระบบไพร่ เพื่อรักษาพระราชอำนาจและเสถียรภาพแห่งราชบัลลังก์ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5,2505:37) ดังปรากฏว่า มีการใช้กำลังไพร่เป็นกองกำลังล้มล้างอำนาจทางการเมืองของกษัตริย์หลายครั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา (กฎหมายตราสามดวง เล่ม1,2505:61) ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการเลิกระบบไพร่ ด้วยการออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร เพื่อป้องกันมิให้ไพร่เป็นกำลังพลที่สำคัญตกอยู่ภายใต้อำนาจของขุนนาง เจ้านายชั้นสูง หรือผู้มีศักดินาและกล่าวได้ว่าเป็นการจัดระบบการควบคุมกำลังคนเพื่อใช้ในราชการแผ่นดินอย่างแท้จริงมากกว่ามิใช่เพื่อเสริมบารมีหรือสร้างฐานอำนาจให้แก่ใครเป็นการส่วนตัว รวมทั้งอีกนัยหนึ่งเพื่อรักษาและป้องกันสถาบันพระมหากษัตริย์ให้คงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสูงสุดในการบริหารประเทศโดยตรงดังปรากฏในพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวความว่า (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.3/7,ร.ศ.128:1)

“...การเรื่องพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารนี้ เมื่อจะว่าตามความจริงเป็นพระราชบัญญัติเลิกไพร่หลวงและไพร่สม สังกัดพรรคมากกว่า

เกณฑ์ทหาร ในการที่จะป้องกันมิให้เกิดสังกัดหมวดหมู่กวนวุ่นคล้าย สมดังกัณฑ์พรรคเกิดขึ้น...”

ดังนั้นเมื่อได้มีการออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร พ.ศ.2438 จึงเป็นการแยกหน้าที่ของราษฎรให้ชัดเจนขึ้น คือผู้ที่ถูกเกณฑ์มาเป็นทหาร จะได้รับการฝึกอาวุธและเตรียมความพร้อมเพื่อทำหน้าที่ป้องกันประเทศโดยตรง ส่วนราษฎรอื่นจะได้ประกอบอาชีพตามถนัดของตนต่อไป นับว่าเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ช่วยประเทศพัฒนาด้านอื่นมากขึ้นกว่าการใช้แรงงานทำงานให้รัฐเพียงอย่างเดียวเหมือนเมื่อก่อน

โอกาสชีวิตและเป็นความเป็นอยู่ของไพร่

ในด้านความเป็นอยู่และการดำเนินชีวิต ขณะยังมีระบบไพร่ กล่าวได้ว่าไพร่มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่ายตามฐานะ การศึกษาไม่ได้รับมากนัก โดยเฉพาะวิชาหนังสือ เพราะไม่มีความจำเป็นส่วนมากเป็นการเรียนรู้ประจำวัน เพื่อการดำรงชีวิต การทำมาหากินการประกอบอาชีพ อาจมีการเรียนหนังสือเพื่อให้อ่านออกเขียนได้บ้างเล็กน้อยจากพระสงฆ์และวัดที่อยู่ใกล้บ้านทำให้เด็กผู้ชาย ได้รับโอกาสมากกว่าเด็กผู้หญิง(เดวิด เค วัยอาจ ,2509 : 41) แต่เมื่อต้องไปประกอบอาชีพอย่างบรรพบุรุษ วิชาหนังสือที่เรียนไปจึงไม่ได้ใช้ นานวันจึงอ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ดังเดิม วัดจึงเป็นสถาบันหลักในการให้การศึกษาแก่ไพร่ นอกจากให้วิชาภาษาหนังสืออยู่บ้างแล้ว ยังสอดแทรกความรู้ด้านขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อทางศาสนาอีกหลายประการ ซึ่งความเชื่อด้านนี้มีส่วนในการคุมพฤติกรรมของไพร่ให้พอใจและยอมรับฐานะอันต่ำต้อยของตนในสังคมขณะนั้น

เป็นอันมาก(ปาเลกัวซ์, 2506 : 206) ทำให้ไพร่ตกอยู่ใต้การปกครองของชนชั้นผู้นำเพราะเชื่อในชะตาชีวิตของตนที่เกิดมามีหน้าที่ต้องเชื่อฟังเคารพยำเกรงมูลนาย ขอมรับใช้ด้วยแรงงานเพื่อให้มูลนายพอใจ และให้ความคุ้มครองแก่ตนให้ปลอดภัยในการดำเนินชีวิตได้ (ม.ร.ว.อคินรพีพัฒน์, 2518 : 252) ความเชื่อดังกล่าวจึงควบคุมระบบสังคมให้ดำเนินไปตามโครงสร้างของการมีระบบไพร่ตลอดมา

เมื่อสังคมกำหนดให้ไพร่เป็นผู้ใช้แรงงานอย่างเดียว ดังนั้นโอกาสในการที่จะเปลี่ยนแปลงชีวิตให้ก้าวหน้าหรือเปลี่ยนฐานะให้สูงขึ้นในขณะนั้นจึงเป็นสิ่งที่ยาก อันเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศและพัฒนากำลังคนด้วย เพราะใช้แรงงานอย่างเดียว ไม่ต้องใช้วิชาความรู้ แต่เมื่อพิจารณาบางประการ พบว่าโอกาสที่ไพร่ได้เลื่อนฐานะยังพอมีบ้าง เช่นผู้ชายบวชเป็นพระสงฆ์เมื่อได้เปรียญสูงอาจลาสิกขาบทสมัครเข้ารับราชการในกรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต กรมสังฆการี ได้ส่วนหนึ่ง แต่ไม่มากนักเพราะต้องบวชอยู่จนศึกษาเปรียญจนแตกฉาน จึงน้อยคนนักที่ทำได้ เพราะส่วนมากบวชตามประเพณีเพียงไม่นานเมื่อสึกแล้วต้องไปช่วยครอบครัวประกอบอาชีพ ส่วนอีกทางหนึ่งคือลูกไพร่ที่เป็นหญิงได้แต่งงานกับขุนนาง หญิงนั้นจะได้รับบรรดาศักดิ์ตามฐานะ แต่ต้องทูลถวายฎีกาพระมหากษัตริย์เพื่อขอออกจากบัญชีไพร่ หญิงผู้นั้นจึงได้เลื่อนฐานะและมีบุตรที่พ้นจากฐานะไพร่(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, 2506 : 13) แต่ในความเป็นจริงสังคมไม่ค่อยยอมรับและมักได้รับการดูหมิ่นจากชนชั้นสูง หากได้ไพร่ร่วมวงศ์ตระกูล(กองจดหมายเหตุแห่งชาติ

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.5/7, 2428:1) จึงกล่าวได้ว่าการบวชเรียนเป็นหนทางที่ทำให้ได้เลื่อนฐานะของไพร่ให้สูงขึ้นตามความเหมาะสมมากกว่าการแต่งงาน เพราะมีความรู้และความสามารถของตนเองเป็นหลัก ซึ่งเห็นได้จากผู้นำผู้บริหารหลายท่านในยุคก่อน ต้องผ่านการบวชมาแล้วระยะหนึ่งจึงเข้ารับราชการในวัง และเติบโตในสายงานได้ต่อไป โดยรับราชการแล้วได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์สูงขึ้นเป็นขุน หลวง พระ พระยาตามลำดับ เพราะทำความดีความชอบ เป็นที่โปรดปรานต้องพระราชหฤทัย เช่น สุนทรภู่ได้บวชและรับราชการจนเป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร เจริญก้าวหน้าในราชการเพราะมีความสามารถด้านการประพันธ์ดีเลิศเป็นต้น

มูลเหตุของการสิ้นสุดระบบไพร่

ครั้งมีการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดินและปฏิรูประบบต่าง ๆ ของประเทศครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453) พระองค์ท่านได้ตระหนักถึงปัญหานี้ว่าเป็นอุปสรรคประการหนึ่ง ในการพัฒนากำลังคนซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนาประเทศ หากราษฎรยังขาดความรู้ และการพัฒนาตนเอง อีกทั้งโครงสร้างทางสังคมที่ยังควบคุมกำลังคนด้วยการใช้แรงงานและกดขี่ข่มเหงไม่มีสิทธิในการดำเนินชีวิตของตนอย่างเหมาะสมตามหนทางที่พึงปรารถนาได้ดังปรากฏว่ามีการหลบหนีของไพร่เนื่องจากถูกกดขี่และไม่ได้รับความเป็นธรรมจากมูลนายด้วย หลายวิธีการเช่น (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, 2506 : 41) หนีออกไปอยู่ป่า หนีออกบวช ดิดสินบนมูลนาย จ้างคนอื่นไปทำงานแทนตน เข้าไปแอบอาศัยอยู่กับผู้มี

อำนาจ ขายตัวเองเป็นทาส ปลอมลักเล็ก และ สักอยู่กับหมู่กรมอื่น โดยมีมูลนายช่วยเหลือเป็นต้น เมื่อมีจำนวนราษฎรมากขึ้น โอกาสที่ทางราชการ จะเข้าตรวจสอบย่อมลดหย่อนลงและทำได้ ไม่ทั่วถึง ทำให้สูญเสียกำลังคนส่วนหนึ่งไป และสร้างความไม่เข้าใจกันหรือเข้าใจผิดระหว่าง ราษฎรกับรัฐมากขึ้น เป็นผลเสียต่อการรักษา ความมั่นคงของชาติประการหนึ่งด้วย จึงเป็น สาเหตุหนึ่งให้ต้องมีการปฏิรูปการศึกษาในเวลา ต่อมาเพื่อให้กำลังคนได้มีความรู้เพื่อหาเลี้ยง ตนเองได้ต่อไป โดยไม่ต้องใช้แรงงานเป็นไพร่ หรือขายตัวเป็นทาสทำงานหนักเหมือนที่ผ่านมา

ปัญหาการแผ่ขยายอำนาจของจักรวรรดินิยมตะวันตกในขณะนั้นนับเป็นสาเหตุสำคัญ อีกประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราช ดำริที่จะเลิกระบบไพร่เพราะมีไพร่บางคน หนีการ เกณฑ์แรงงานและการถูกกดขี่เข้าไปเป็นคนใน บังคับของอังกฤษและฝรั่งเศส เพื่อหลบหนีการ ถูกจับกุมและถูกใช้แรงงานอย่างหนัก ปัญหานี้ ส่งผลกระทบต่อความอยู่รอดปลอดภัยของ ประเทศชาติเป็นการสูญเสียกำลังคนและ สะท้อนความไม่พอใจของราษฎรในการถูกเกณฑ์ ไปใช้แรงงาน(กองจดหมายเหตุแห่งชาติเอกสาร รัชกาลที่ 5 ฝ.15/10,2442:1)โดยเฉพาะราษฎร หัวเมืองชายแดนทางภาคตะวันออกและ ตะวันออกเฉียงเหนือที่มีพรมแดนติดต่อกับ เขมรและลาวซึ่งอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส ขณะนั้น เช่น มณฑลบูรพา มณฑลอุดร มณฑลอีสาน มีไพร่จำนวนหนึ่งถูกฝรั่งเศส เกี้ยยกล่อมให้ไปเป็นคนในบังคับโดยให้สิทธิ พิเศษบางประการแลกเปลี่ยนกัน เช่น ให้งานทำ ให้อยู่ได้เพิ่มและให้ความคุ้มครอง ฯลฯ ทำให้

คนไทยส่วนหนึ่งต้องไปเป็นคนในบังคับของ ฝรั่งเศสนับเป็นอันตรายต่อบ้านเมืองอย่างมาก จึงทำให้ต้องมีการปฏิรูปการปกครอง หัวเมือง ทั้งหมดจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลและจัดระบบ การเกณฑ์แรงงานไพร่หรือราษฎรให้มีความ เป็นธรรมมีระบบและเหมาะสมขึ้นกว่าเดิม เพื่อความมั่นคงของประเทศ

นอกจากนี้ปัญหาภายในประเทศก็มี อยู่บางประการที่เป็นสาเหตุให้ต้องทำการเลิก ระบบไพร่ คือการเก็บเงินค่าราชการหรือเงินส่วย ที่ไพร่ต้องเสียให้รัฐเป็นการทดแทนการเกณฑ์ แรงงาน โดยเฉพาะไพร่ส่วยซึ่งเป็นราษฎร ที่มีจำนวนมากและส่วนใหญ่อยู่ตามหัวเมือง ชันนอกที่ห่างไกล ไม่สามารถมาเป็นแรงงานได้ จึงเสียเงินเป็นการทดแทน ปัญหาคือเงินที่ ไพร่ส่วยเสียให้รัฐนั้นเกิดรั่วไหลและไม่สามารถ ควบคุมจำนวนเงินได้ อย่างถูกต้อง เพราะไม่มี ระบบการตรวจสอบที่รัดกุม ขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองจะ จัดส่งมาให้ ทางพระคลังก็รับไว้ ซึ่งอาจไม่ตรง ตามความเป็นจริง พระคลังมหาสมบัติหรือกรม พระสุรัสวดี มีหน้าที่ควบคุมบัญชีเลิกไพร่ ไม่มี อำนาจไปตรวจตรา หรือตรวจสอบปรากฏว่า เงินส่วยค้างส่งให้พระคลังและมีการชักยอกกัน ตามสายงานในหลายพื้นที่(กองจดหมายเหตุ แห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.3/6,2436:1-2) จึงได้มีการวางระบบการเก็บเงินที่เก็บได้ให้ตรงกับ จำนวนไพร่ที่จ่ายเงินและมีการทำบัญชีจำนวน คนกับจำนวนเงินที่จ่ายในแต่ละปีเพื่อเป็นการ ตรวจสอบ นับเป็นการวางระบบการเก็บเงินของ ประเทศไปด้วยพร้อมกันซึ่งได้นำเงินจำนวนนั้น มาพัฒนาประเทศในด้านอื่นและการป้องกัน การคดโกงได้ระดับหนึ่ง

เมื่อได้ปฏิรูปประเทศภายหลังปีพ.ศ.2435 แล้วมีการวางพื้นฐานด้านการบริหารระบบราชการให้ทันสมัย มีการจัดตั้งกระทรวง กรม กอง เป็นหน่วยงานของราชการขึ้นหลายแห่ง การเลิกระบบไพร่จึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูประบบราชการแผ่นดิน เพราะเมื่อตั้งหน่วยงานใหม่ขึ้น ทำให้มีความจำเป็นต้องการคนเขาทำงานตามสายงานที่กำหนดไว้ตามโครงสร้างแบบใหม่ มีการปฏิรูปด้านเศรษฐกิจและการคลังทำให้ระบบการเก็บเงินรัดกุมขึ้น มีการปฏิรูปการศึกษาขึ้น เพราะจำเป็นต้องมีสถานศึกษารองรับราษฎรที่เข้ารับการศึกษามากขึ้น เพื่อเป็นผลผลิตออกสู่ระบบราชการ ดำเนินงานตามกลไกของรัฐที่วางระบบไว้ระบบไพร่ที่ยกเลิกไปทำให้ราษฎรมีสติพหุในการเลือกทางดำเนินชีวิต ประกอบสัมมาอาชีพและแสวงหาแนวทางในการดำรงชีวิตด้วยตนเอง ประเทศชาติจึงพัฒนาขึ้น เพราะราษฎรมีทางเลือกมากขึ้นและเป็นกำลังสำคัญ ในการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง เพราะหากยังไม่เลิกระบบไพร่ ทำให้กำลังคนส่วนหนึ่งซึ่งเป็นส่วนใหญ่ของประเทศต้องเสียไปกับงานด้านใช้แรงงานเพียงประการเดียว ไม่มีโอกาสกระจายไปประกอบกิจการงานอื่นที่หลากหลายน ทำให้ประเทศชาติพัฒนาไปได้ในหนทางที่จำกัดแต่เมื่อปรับเปลี่ยนการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่มาเป็นการจ้างงานและการเกณฑ์ตามความจำเป็นในแต่ละปีอย่างเหมาะสม ประชาชนอีกเป็นจำนวนมาก จึงมีโอกาสดำเนินชีวิตตามสิทธิของมนุษย์ในการดำเนินชีวิตของตน ส่งผลให้พัฒนาประเทศได้เร็วขึ้น

การเลิกระบบไพร่แล้วเปลี่ยนมาเป็นการเกณฑ์ทหารแทนในแต่ละปีและค่อยเป็นระบบ

การเกณฑ์ทหารที่สมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 ส่งผลดีต่อการป้องกันและรักษาเอกราชของชาติในขณะนั้นพอดี เพราะตั้งแต่ พ.ศ.2436 เป็นต้นมาประเทศไทยตกอยู่ในระหว่างการคุกคามของจักรวรรดินิยมชาติมหาอำนาจ โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศสได้ขยายแสนยานุภาพ เข้ามาตามมณฑลชายแดนของพระราชอาณาจักรเช่น มณฑลพายัพ มณฑลมหาสารคาม ทางภาคเหนือ มณฑลลาวท้าว มณฑลลาวกลาง มณฑลลาวพวน ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลบูรพา ทางภาคตะวันออกและมณฑลไทรบุรีทางภาคใต้ ทำให้รัฐต้องจัดระบบการเกณฑ์ทหารตามหัวเมืองให้เป็นระบบมากขึ้น สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (ทรงจัดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/11 ,2435:1-2) ได้เสนอให้มีการจัดทำสำมะโนครัวทั่วประเทศสยามขึ้นเพื่อให้รู้จำนวนคนที่แน่นอนว่าคนจะเป็นทหารมีจำนวนเท่าใดในแต่ละปีจะได้ประกาศ พระราชบัญญัติเกณฑ์คนเป็นทหารได้เหมาะสม โดยให้กรมเมืองสำรวจจำนวนคนในหัวเมืองชั้นใน ส่วนเทศาภิบาลมณฑลสำรวจจำนวนคนในหัวเมืองชั้นนอกเพื่อให้ง่ายต่อการระดมพลและให้เพิ่มทหารหัวเมืองให้มากขึ้นเพื่อส่งกำลังไปช่วยมณฑลที่จำเป็นได้ในยามฉุกเฉิน นับว่าเป็นวิธีการจัดระบบการใช้กำลังคน ให้มีแบบแผนมากขึ้นเป็นต้นแบบของการเกณฑ์ทหารเพื่อป้องกันประเทศอย่างเป็นระบบโดยตรง ส่วนคนที่ไม่ต้องเกณฑ์ทหารจะได้ประกอบอาชีพอื่นไปตามอัธยาศัยเป็นการกระจายคนให้ทำหน้าที่ต่าง ๆ กันออกไป ไม่ต้องถูกเกณฑ์มาเป็นทหารอย่างเดียว กำลังคนส่วนอื่นจะได้พัฒนาตนเองด้านการศึกษาการทำงานในหน้าที่อื่นได้อย่างเต็มที่

นอกจากมีทหารไว้ป้องกันประเทศแล้ว ยังเห็นสมควรว่าต้องมีทหารไว้เป็นกองหนุนหรือ กำลังสำรองอีกจำนวนหนึ่งไว้ในยามฉุกเฉิน มณฑลพิษณุโลกทางภาคเหนือตอนล่าง มณฑล นครราชสีมา หรือมณฑลลาวกลางทางภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ ตอนในและมณฑลปราจีน ทางภาคตะวันออกตอนใน เป็นมณฑลที่ไม่ไกล จากชายแดนเห็นสมควรมีกำลังสำรองไว้ป้องกันภัย คุกคามและเป็นกำลังสนับสนุน จึงทรงมี พระราชดำริว่าไม่ควรให้มีทหารกองใหญ่ออกไป ตั้งใกล้กับระยะ 25 กิโลเมตรจากชายแดน เพราะ อาจเกิดการปะทะกันได้ง่าย ควรมีทหารไว้เพื่อ ป้องกันการรุกรานเท่านั้น(กองจดหมายเหตุ แห่งชาติ เอกสารรัชกาล ที่ 5 ก.13.2/14,2438: 1) นับว่าเป็นการวางระบบการเกณฑ์ทหารแบบใหม่ แทนการเกณฑ์แรงงานระบบไพร่แบบเดิมและ การสิ้นสุดระบบไพร่ที่เกณฑ์แรงงานไปใช้ทำงาน อย่างหนักในกิจกรรมต่าง ๆ ทำให้ราษฎรได้ มีโอกาสประกอบอาชีพอื่นได้มากขึ้นเกิดเป็น ทหารอาชีพทำหน้าที่ ป้องกันประเทศและ ราษฎรอื่นก็ทำมาหากินด้านอื่นไปตามความ สมจริต ไม่ได้ถูกบังคับอย่างแต่ก่อนทำให้ สังคมได้รับการจัด ระบบใหม่ขึ้นตั้งแต่บัดนั้น

การสิ้นสุดของระบบไพร่ในสังคม ไทยสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวได้ว่าเป็นไปอย่างค่อย เป็นค่อยไปเริ่มจากการเปลี่ยนสังกัดมูลนายมาเป็น สังกัดกับแขวงท้องที่ที่ไพร่หรือราษฎรนั้นมี ภูมิลำเนาอยู่ ต่อมาได้ยกเลิกการเกณฑ์แรงงาน ไพร่โดยออกพระราชบัญญัติการจ้างงานขึ้นแทน และท้ายสุดคือการประกาศพระราชบัญญัติ เกณฑ์ทหาร การกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆ เหล่านี้ มีผลบังคับใช้ไม่พร้อมกัน เริ่มจากเป็นการทดลอง

ประกาศใช้ในมณฑลที่เหมาะสมและมีความ จำเป็นต้องรีบด่วนกับสถานการณ์ขณะนั้น เมื่อได้ผลจึงขยายไปยังพื้นที่อื่นต่อไป เช่น การประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 (พ.ศ. 2448)ประกาศ เป็นลำดับคือ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 ,2438:1-2) พ.ศ.2438 ประกาศใช้ใน มณฑลนครราชสีมา นครสวรรค์ พิษณุโลก ราชบุรี พ.ศ.2449 ประกาศใช้ใน มณฑลกรุงเก่า นครไชยศรี พ.ศ.2450 ประกาศใช้ ในมณฑล ปราจีนและ พ.ศ.2451 ประกาศใช้ในมณฑล กรุงเทพฯและจันทบุรี ส่วนมณฑลอื่นประกาศใช้ ในสมัยรัชกาลที่ 6 ต่อมาจึงครบทั้งประเทศ วิธีการแบบนี้ทำให้เกิดปัญหาการต่อต้านจาก มูลนายหรือ ชนชั้นปกครองน้อย แม้มืออยู่บาง ที่ไม่เห็นด้วย เพราะถูกรีดถอนอำนาจแต่ด้วย ความจำเป็นด้าน การพัฒนาประเทศป้องกันภัย คุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกและมิได้เสีย เปรียบเสียอำนาจในสิทธิ์เดิมของผู้ปกครอง มากนัก จึงทำให้การเลิกระบบไพร่ปรับเปลี่ยน เป็นการเกณฑ์ทหารและการจ้างงานตามระบบ แบบใหม่ได้สะดวกขึ้นและไม่มีปัญหาขัดแย้ง รุนแรง ทำให้การวางระบบด้านกำลังคนเป็นไป โดยราบรื่น

ความเปลี่ยนแปลงหลังการสิ้นสุดระบบไพร่

เมื่อระบบไพร่สิ้นสุดลง ส่งผลให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงหลายประการที่เป็นผลดีต่อการ พัฒนาประเทศ การพัฒนากำลังคน และจัดระบบ การบริหารราชการ แผ่นดิน เช่น ด้านการปกครอง มีการจัดทำสำมะโนครัว ร.ศ. 128(พ.ศ.2452) จัดระเบียบการเก็บเงินค่าราชการที่ให้ทดแทน

แรงงาน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) ทำให้ทางราชการทราบจำนวนประชากรที่แน่นอนขึ้น จัดระบบการปกครองตามมณฑลให้เหมาะสมขึ้น ด้านการเมือง ทำให้มีทหารอาชีพเกิดขึ้นทำหน้าที่ปกป้องประเทศ มีการจัดระบบการเกณฑ์ทหารแบบใหม่ ได้รับการฝึกอาวุธและระบบการรบแบบใหม่ มีการศึกษา สวัสดิการ เงินเดือน เบี้ยเลี้ยง เกียรติยศและการยอมรับมากขึ้น และมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทยมาตลอดตั้งแต่บัดนั้น ด้านเศรษฐกิจทำให้ราษฎรมีโอกาสประกอบอาชีพได้กว้างขวางขึ้น ทำให้การเกษตรพัฒนาได้เต็มที่ มีผลผลิตมากขึ้น ส่งไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้มากตามข้อตกลงในสนธิสัญญาบาวริงที่ทำไว้ก่อนหน้านี้ ต่อมามีการขุดคลองและจัดระบบชลประทานเพื่อเพิ่มพื้นที่การเพาะปลูก ทำให้ราษฎรมีโอกาสจับจองเป็นเจ้าของที่ดินมากขึ้น (James C. Ingram, 1971:54) ซึ่งหากมียกเลิกระบบไพร่ ราษฎรจะไม่มีโอกาสเช่นนี้แน่นอน

การสิ้นสุดระบบไพร่เป็นการก่อกวนสิทธิอันชอบธรรมในความเป็นมนุษย์ให้แกราษฎรอย่างแท้จริงและส่งผลดีในด้านเศรษฐกิจคือการทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้น เพราะราษฎรทำมาหากินและประกอบอาชีพได้อย่างเต็มเวลาและเต็มกำลังมากขึ้น ผลผลิตทางการเกษตรเพิ่มมากขึ้นส่งขายต่างประเทศ นำรายได้เข้าสู่ประเทศมากขึ้น แต่ในความเป็นจริงราษฎรหรือไพร่ซึ่งเป็นผู้ผลิตโดยตรงยังมีความเป็นอยู่ไม่ต่างจากเดิมมากนัก ดังรายงานของเจมส์ซีอินแกรม (Ibid:216) ความว่า “ไม่พบความก้าวหน้าในความหมายว่ารายได้เฉลี่ยแต่ละคนเพิ่มขึ้นและไม่พบว่ามีการพัฒนาในความหมายที่ว่ามีการใช้เงินทุนได้ส่วนสัมพันธ์กับ

แรงงานและใช้เทคนิคใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นมากนัก” เนื่องจากราษฎรพึ่งพาระบบไพร่ยังไม่สามารถปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ได้ทัน เพราะตอนเป็นไพร่ขาดโอกาสทางการศึกษาและไม่ได้รับการเตรียมความพร้อมในการประกอบอาชีพด้วยตนเองที่ต้องพึ่งตนเองโดยไม่มีมูลนายให้สังกัดหรือให้ความช่วยเหลือ คุ่มครองอีกต่อไป ดังนั้นเมื่อถูกปลดปล่อยออกมาไพร่จึงกลายเป็นชาวนาที่ยากจน ลูกจ้างที่รับจ้างทำงานและราษฎรที่ขาดความรู้ ความชำนาญในการประกอบอาชีพการทำมาหากินจึงเป็นระบบพึ่งพาธรรมชาติและดำเนินวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม ไม่ทันกับการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ที่เงินทุน ที่ดิน และระบบการค้าขายที่ซับซ้อนขึ้นกว่าเดิมแต่เป็นผลดีกับรัฐที่ได้ผลผลิตมากขึ้นเพราะแรงงานในการผลิตมีมากขึ้น เนื่องจากทำงานได้เต็มที่ต่อเนื่อง ไม่ต้องเข้าเดือนออกเดือน ทำงานขาดช่วงเหมือนแต่ก่อน

นอกจากนี้ไพร่ยังประสบปัญหาในด้านโอกาสทางสังคมซึ่งคือนายทุน ขุนนาง เจ้านายฝ่ายปกครองและชาวจีนซึ่งเป็นพ่อค้าที่มั่งคั่งในขณะนั้น เมื่อมีการขุดคลอง เพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูก ทำให้ที่ดินได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างกว้างขวางในสมัยรัชกาลที่ 5 ผู้มีบรรดาศักดิ์ ขุนนาง พ่อค้า นายทุนได้รับทราบข่าวก่อนและมีกำลังทรัพย์เพียงพอจึงมีโอกาสเลือกพื้นที่และซื้อที่ดินในส่วนที่ดีอุดมสมบูรณ์ อยู่ใกล้เส้นทางคมนาคมไว้มาก่อนเพื่อขายเก็งกำไร หรือแบ่งให้เขาสวนราษฎรหรือไพร่สามัญมีโอกาสทราบข่าวภายหลัง อีกทั้งยังไม่มีกำลังทรัพย์เพียงพอจึงหมดโอกาสหรือมีโอกาสน้อยกว่าชนชั้นปกครองรวมไปถึงมีราษฎรบางรายถูกขุนนางโกง

ที่ดินไปด้วยอิทธิพลที่เหนือกว่า ทำให้ราษฎรได้ที่ทำกินเป็นที่ดินไม่ดี ไม่สมบูรณ์หลายรายต้องเช่าเพื่อทำกินเพื่ออยู่อาศัยและเป็นลูกจ้างทำนา ทำไร่ ทำสวน หรือเป็นลูกจ้างรับชุดลอกคลองคูเท่านั้น (กองจดหมายเหตุแห่งชาติเอกสารรัชกาลที่ 5 ข.12/206 ,2448:2 4)ไพร่จึงยังอยู่ในสภาพที่ยากจนถูกเอารัดเอาเปรียบและได้รับโอกาสในชีวิตน้อยอยู่เหมือนเดิมในระยะแรกที่พ้นจากระบบไพร่มา

การจัดการศึกษาและการพัฒนากำลังคน

จากการที่ไพร่ไม่ได้รับโอกาสทางการศึกษาและการเตรียมความพร้อมเพื่อพัฒนาตนเองเมื่ออยู่ในระบบไพร่ แต่เมื่อเป็นราษฎรที่ต้องประกอบอาชีพด้วยตนเองหลังจากหมดสิ้นระบบไพร่ทำให้ไม่มีความพร้อม ความรู้และความสามารถ จึงเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ดำเนินการปฏิรูปจัดระบบการศึกษาแบบใหม่ เพื่อให้เป็นเครื่องมือในการที่ไพร่ได้พัฒนาตนเองเป็นคนที่ดีดำเนินชีวิตเองได้อย่างสมบูรณ์และเป็นกำลังสำคัญของชาติต่อไป ดังความตอนหนึ่งใน พระราชปณิธานของการตั้งโรงเรียนมหาดเล็กว่า (กองจดหมายเหตุแห่งชาติเอกสารรัชกาลที่ 5 ,2427:17-18)

“...จะมีโรงเรียนวิชาอย่างสูงขึ้นไปอีก ซึ่งกำลังคิดจัดอยู่บัดนี้เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกหลานเป็นต้นลงไป จนถึงราษฎรที่ต่ำสุดจะให้ให้มีโอกาสได้เล่าเรียนเสมอกัน ไม่ว่าเจ้าว่าขุนนางว่าไพร่ เพราะฉะนั้นจึงบอกได้ว่าการศึกษาเล่าเรียนในบ้านเมืองเราจะเป็นข้อสำคัญที่หนึ่งซึ่งฉันจะจัดขึ้นให้เจริญจงได้...”

เมื่อการศึกษามีความสำคัญดังกล่าว จึงส่งผลให้มีการตั้งโรงเรียนเพิ่มมากขึ้นทั้งในเมืองและในภูมิภาค มีการเกณฑ์เด็กที่มีอายุครบกำหนดเข้าเรียนตามกฎหมายในทุกพื้นที่ ทำให้ราษฎรสามัญหรือไพร่ในสมัยก่อนได้รับโอกาสในการศึกษาเล่าเรียนมากกว่าเดิม การศึกษาจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ช่วยให้ราษฎรได้พัฒนาตนเอง แม้ในระยะแรกการศึกษาในระบบโรงเรียนยังไม่เป็นที่แพร่หลายและยังไม่เป็นที่ยอมรับจากราษฎรสามัญ ด้วยเข้าใจผิดคิดว่าทางราชการจะนำลูกหลานของตนไปเป็นทหาร (เรื่องเดียวกัน : 20) ซึ่งเหมือนกับการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่เหมือนเดิม ทำให้ราษฎรต่างพากันหวาดกลัวและหลีกเลี่ยง การให้ลูกหลานเข้าโรงเรียนของรัฐ แต่เมื่อมีการประกาศโรงเรียนและการเข้ารับการศึกษาก้าวหน้าขึ้นอย่างเป็นทางการทำให้ราษฎรเข้าใจและยินดีให้ลูกหลานเข้าเรียนมากขึ้นเพราะเห็นโอกาสและความก้าวหน้าในอนาคต กอปรกับค่านิยมในขณะนั้นว่าเมื่อเรียนหนังสือจบแล้วจะได้เข้ารับราชการมีเกียรติมียศ มีการยอมรับในสังคมมากกว่าประกอบอาชีพอื่นและขณะนั้นมีการตั้งกระทรวง กรม กองขึ้นมากมีตำแหน่งงานว่างอยู่รอรับผู้จบการศึกษาเข้าทำงานจึงเป็นมูลเหตุจูงใจให้ราษฎร เข้ารับการศึกษากันมากและได้มีโอกาสเลื่อนฐานะของตนเองและครอบครัวตามมาภายหลัง เช่น นักเรียนที่สอบได้ประโยค 1 จะได้ประกาศนียบัตรรับรองความรู้ ส่วนผู้ที่สอบได้ประโยค 2 จะได้หนังสือคุ้มครองตลอดชีวิต ขาดจากการถูกเกณฑ์เป็นไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วยและถ้าจะเข้ารับราชการ ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ข้าราชการตามฐานานุรูป (สมเด็จพระบรมราชานุญาต, 2525: 195) เป็นต้น

การศึกษาจึงมีส่วนช่วยให้ระบบสังคมเปลี่ยนไปจากไพร่ผู้ให้แรงงานกลายเป็นเสมียนเป็นข้าราชการและมีโอกาสเติบโตในสายงานขึ้นไปตามลำดับ โครงสร้างของระบบงานทำให้สังคมเกิดชนชั้นกลางขึ้น เช่น เป็นพ่อค้า เป็นผู้ประกอบกิจการของครอบครัว ซึ่งจากเดิมไม่มีมีเพียงชนชั้นปกครองกับไพร่ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครอง จากการสิ้นสุดระบบไพร่ ทำให้ราษฎรมีเสรีภาพมากขึ้นในการเข้ารับการศึกษา เลือกรับประกอบอาชีพ เลือกถิ่นที่อยู่ ย้ายถิ่นฐาน ขณะนั้นประเทศไทยกำลังพัฒนาไปทุกด้าน มีการขยายตัวของหน่วยงานราชการเพิ่มขึ้น การขยายตัวของกิจการบ้านเมืองเช่น รถไฟ ถนน คลอง ไฟฟ้า ประปา โทรเลข การสื่อสาร การคมนาคม ฯลฯ ราษฎรที่ได้รับการศึกษาจึงมีโอกาเลือกทางชีวิตของตนพร้อมทั้งเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาต่าง ๆ สืบเนื่องต่อมา เพราะหากยังมีระบบไพร่เกณฑ์แรงงานคนอยู่อย่างเดิม โอกาสที่ไพร่จะกลายเป็นราษฎรสามัญที่มีสิทธิมีเสรีภาพมีโอกาสนในชีวิตดังกล่าวแบบนี้ย่อมไม่มีและประเทศชาติย่อมขาดกำลังคน ในการช่วยพัฒนากิจการต่าง ๆ ในการรู้คิดไปได้อย่างกว้างขวางเป็นแน่ จึงกล่าวได้ว่าการสิ้นสุดระบบไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการเริ่มต้นให้สิทธิมนุษยชนแก่ราษฎรชาวสยามได้เป็นพลเมืองที่สมบูรณ์ตามหลักการเป็นพลเมืองของรัฐตามแบบสากลและอารยประเทศอย่างแท้จริง และการศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญยิ่งในการสร้างคนให้มีคุณภาพ มีคุณสมบัติในการเป็นประชาชนที่เพียบพร้อมอย่างเหมาะสม ดำเนินชีวิตในสังคมระบบใหม่ได้เป็นอย่างดี ดังตัวอย่างที่กล่าวมาเป็นจริงดังว่า “การศึกษาพัฒนาคนและ

คนพัฒนาประเทศ” ได้อย่างสอดคล้องต้องกัน เพราะการศึกษาช่วยให้ไพร่ได้เปลี่ยนฐานะทางสังคม ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในเวลาต่อมา และส่งผลให้สังคมได้พัฒนาต่าง ๆ ตามมาไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ ด้านการเมือง การปกครอง การสื่อสารการพาณิชย์และการศึกษาเป็นรากฐานของการพัฒนาประเทศ โดยเริ่มจากการพัฒนากำลังคนหรือทรัพยากรมนุษย์ให้มีความพร้อมสอดคล้องและรองรับการพัฒนาประเทศตามนโยบายและโครงสร้างของสังคม ส่งผลให้กำลังคนได้พัฒนาตามศักยภาพของแต่ละคนอย่างแท้จริง

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมศึกษาธิการมีหน้าที่จัดการศึกษาแบบใหม่ให้แก่ราษฎรทั่วไป เรียกว่า โรงสกูล เมื่อ พ.ศ. 2430 และยกฐานะจาก กรมศึกษาธิการเป็นกระทรวงธรรมการ เมื่อพ.ศ. 2435 เป็นต้นมา มีโรงเรียนสำหรับราษฎรเกิดขึ้นอย่างมากและการศึกษาเข้าสู่ระบบขึ้น นับตั้งแต่ ตั้งโรงเรียนแห่งแรก คือ โรงเรียนวัดมหรณพารามที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2427 เป็นการเปิด โอกาสให้ราษฎรสามัญได้เข้ารับการศึกษาโดยตรง สร้างความเป็นหนึ่งเดียวของคนในชาติ ผ่านกระบวนการพัฒนาด้วยการศึกษาในโรงเรียน (จร สุขพานิช, 2505: 20) มีการจัดตั้งโรงเรียนตามหัวเมืองเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก ในปี พ.ศ. 2441 มีการประกาศใช้โครงการศึกษาฉบับแรก เพื่อเป็นแนวทางจัดการศึกษาและมีประกาศจัดการศึกษาในหัวเมือง ทำให้มีจำนวนโรงเรียนและจำนวนนักเรียนมากขึ้นในแต่ละมณฑล ซึ่งจากรายงานการศึกษา ในปีพ.ศ. 2442 มีจำนวนครู โรงเรียน และ นักเรียน

ดังนี้ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติเอกสาร รัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12 เอกสาร ศ.12/4 รศ.118 (พ.ศ. 2442) : 1-11)

1. **มณฑลกรุงเทพฯ** ประกอบด้วยเมืองนนทบุรี ประทุมธานี รัษฎบุรี มินบุรี นครเขื่อนขันธ์สมุทรปราการ มีครู 69 คน โรงเรียน 59 แห่ง นักเรียน 1,544 คน

2. **มณฑลกรุงเก่า หรือมณฑลอยุธยา** ประกอบด้วย เมืองกรุงเก่าหรืออยุธยา พระพุทธบาท พรหมบุรี ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี อ่างทอง อินทบุรี มีครู 84 คน โรงเรียน 67 แห่ง นักเรียน 2,781 คน

3. **มณฑลนครสวรรค์** ประกอบด้วย เมืองนครสวรรค์ ชัยนาท กำแพงเพชร ตาก อุทัยธานี มโนรมย์ พยุหะคีรี สรรค์บุรี มีครู 45 คน โรงเรียน 45 แห่ง นักเรียน 1,248 คน

4. **มณฑลพิษณุโลก** ประกอบด้วย พิษณุโลก พิจิตร พิชัย อุตรดิตถ์ สวรรคโลก สุโขทัย เพชรบูรณ์ หล่มสัก มีครู 20 คน โรงเรียน 19 แห่ง นักเรียน 628 คน ต่อมาในปี พ.ศ. 2452 มีการแยกมาจัดตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ประกอบด้วยเมืองเพชรบูรณ์ หล่มสัก

5. **มณฑลนครไชยศรี** ประกอบด้วยเมืองนครไชยศรี สุพรรณบุรี สมุทรสาคร มีครู 10 คน โรงเรียน 8 แห่ง นักเรียน 238 คน

6. **มณฑลราชบุรี** ประกอบด้วยเมืองราชบุรี ปรานบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี สมุทรสงคราม มีครู 21 คน โรงเรียน 19 แห่ง นักเรียน 590 คน

7. **มณฑลจันทบุรี** ประกอบด้วยเมืองจันทบุรี ตราด ระยอง มีครู 22 คน โรงเรียน 19 แห่ง นักเรียน 826 คน

8. **มณฑลปราจีนบุรี** ประกอบด้วยเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก พนมสารคาม กบินทร์บุรี มีครู 19 คน โรงเรียน 19 แห่ง นักเรียน 534 คน

9. **มณฑลนครราชสีมา** หรือมณฑลลาวกลาง ประกอบด้วยเมืองนครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ มีครู 5 คน โรงเรียน 5 แห่ง นักเรียน 137 คน

10. **มณฑลบุรีพา** หรือมณฑลเขมร หรือมณฑลตะวันออก ประกอบด้วยเมืองพระตะบอง ศรีโสภณ เสียมราฐ พนมสก มีครู 11 คน โรงเรียน 10 แห่ง นักเรียน 263 คน

11. **มณฑลนครศรีธรรมราช** ประกอบด้วยเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี ยะลา ระแงะ ระมัน สายบุรี หนองจิก ยะหริ่ง จนกระทั่งปีพ.ศ. 2449 มีการแยกมาจัดตั้งเป็นมณฑลปัตตานี ประกอบด้วยเมืองปัตตานี ยะลา ระแงะ ระมัน สายบุรี หนองจิก ยะหริ่ง หรือเรียกว่าหัวเมืองแขก 7 เมือง มีครู 15 คน โรงเรียน 9 แห่ง นักเรียน 326 คน

12. **มณฑลชุมพร** ประกอบด้วยเมืองชุมพร ไชยา หลังสวน กาญจนดิษฐ์ มีครู 7 คน โรงเรียน 6 แห่ง นักเรียน 317 คน

13. **มณฑลภูเก็ต** หรือมณฑลตะวันตก ประกอบด้วยเมืองภูเก็ต กระบี่ ระนอง ตรัง พังงา ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง มีครู 9 คน โรงเรียน 7 แห่ง นักเรียน 241 คน

14. **มณฑลอีสาน** หรือมณฑลลาวท้าว ประกอบด้วยเมืองอุบล สุรินทร์ จัมปาสะ ขุขันธ์ ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ มหาสารคาม กมลาสัย ต่อมาในปี พ.ศ. 2455 มีการแยกมาจัดตั้งเป็นมณฑลร้อยเอ็ด ประกอบด้วยเมืองร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์

มหาสารคาม กมลาสัย มีครู 71 คน โรงเรียน 65 แห่ง นักเรียน 2,194 คน

15. มณฑลลาวพวน หรือมณฑลอุดร ประกอบด้วยเมือง อุดรธานี ขอนแก่น หนองคาย นครพนม สกลนคร เลย มีครู 24 คน โรงเรียน 27 แห่ง นักเรียน 747 คน

16. มณฑลลาวเฉียง หรือมณฑลพายัพ หรือมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยเมือง เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน เติญ ต่อมาในปีพ.ศ. 2458 มีการแยกมาจัดตั้งเป็นมณฑล มหาราชบุรี ประกอบด้วยเมือง ลำปาง แพร่ น่าน เติญ มีครู 37 คน โรงเรียน 37 แห่ง นักเรียน 1,347 คน

จะเห็นได้ว่าการศึกษาขยายตัวไปทั่วประเทศอย่างรวดเร็ว ภายหลังตั้งกระทรวง ธรรมการได้ 7 ปี มีจำนวนครูทั่วประเทศ 469 คน มีโรงเรียน 402 แห่ง และมีนักเรียนซึ่งเป็นลูกหลาน ของราษฎรสามัญหรือไพร่ ในสมัยก่อนได้มีโอกาส เข้าเรียนถึง 13,757 คน นับว่าได้พัฒนากำลังคน ของประเทศพร้อมกันเป็นจำนวนมากในขณะนั้น เพราะหากไม่มีโรงเรียนสำหรับราษฎร มีเฉพาะ โรงเรียนหลวงในวัง เช่น โรงเรียนที่วัง นันทอุทยาน หรือสวนอนันต์ ในปี พ.ศ. 2421 มี นักเรียนเข้าเรียนเพียง 100 คน เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรหลานขุนนางผู้ใหญ่เท่านั้น (เดวิด เควียาจ, 2509: 3-10) ราษฎรทั่วไปยังไม่สามารถ เข้าเรียนได้โดยตรง

แม้ว่ามณฑลต่างๆ ดังกล่าว มีการเปลี่ยนแปลงในเวลาต่อมา เนื่องจากต้องเสียดินแดน มณฑลบูรพา และมณฑลอีสานหรือมณฑลลาวกาวบางส่วน ให้แก่ฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2449 คือเมื่อ 100 ปีที่ผ่านมา หลังเหตุการณ์วิกฤตการณ์

รศ. 112 (พ.ศ. 2436) เสียมณฑลไทรบุรี ประกอบด้วย เมืองไทรบุรี (เคดะห์) กลันตัน ตรังกานู ปะลิส ให้แก่ อังกฤษในปี พ.ศ. 2451 ทำให้มีการยุบรวมมณฑลและตั้งมณฑลใหม่ เพิ่มขึ้นหรือเปลี่ยนชื่อมณฑลเดิมเสียใหม่และ ยกเลิกมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 7 แต่ดินแดน ส่วนอื่นที่ยังอยู่ในความปกครองของไทย ได้รับการปรับปรุงและขยายการศึกษาเพิ่มขึ้น อย่างเป็นระบบ มีการตั้งโรงเรียนประถมศึกษา ในแต่ละเมืองมากขึ้น อีกทั้งตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาในแต่ละมณฑลอย่างน้อย มณฑลละ 1 แห่ง ซึ่งพัฒนาเป็นโรงเรียนประจำจังหวัด ในเวลาต่อมา กำหนดให้มีกรรมการตำบลแห่งละ 3 คน ประกอบด้วย กำนัน อธิการวัดและ แพทย์ประจำตำบล ทำหน้าที่ดูแลการสุขาภิบาล และรักษาพยาบาลราษฎร กำนันต้องแนะนำให้ ผู้ปกครองส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียน พร้อมทั้ง ตรวจตราให้เด็กทั้งชายและหญิงได้เข้าเรียนตาม เกณฑ์ ให้วัดเป็นสถานที่เรียนหนังสือและ พระสงฆ์เป็นผู้สอนหนังสือในแต่ละตำบลอย่างทั่วถึง (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2, ร.ศ. 111-129: 4) ปรากฏว่า ในปีพ.ศ. 2453 อันเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชกาล มีโรงเรียนใน กรุงเทพมหานครทั้งสิ้น 437 แห่ง มีนักเรียน 18,006 คน มีโรงเรียนในมณฑลต่างๆ ทั่วประเทศ 3,235 แห่ง มีนักเรียน 115,438 คน รวมทั้งประเทศมีโรงเรียน 3,672 แห่ง มีนักเรียน 133,444 คน (เรื่องเดียวกัน: 7-8) ทำให้ราษฎรได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน พัฒนา ตนเองได้อย่างกว้างขวางไม่จำกัดเฉพาะบุตรหลาน ขุนนางเท่านั้นดังแต่ก่อน

บทสรุป

การสิ้นสุดระบบไพร่ และการขยายตัวทางการศึกษาเป็นการพัฒนากำลังคนในด้านต่าง ๆ มากกว่าการใช้แรงงาน จึงมีผลทำให้ชีวิตของราษฎรเปลี่ยนไป เพราะมีโอกาสเข้ารับการศึกษา ประกอบอาชีพ เดินทางไปทำงานต่างเมือง หรือ ย้ายถิ่นที่อยู่เพื่อไปศึกษาเล่าเรียน และทำมาหากิน ได้สะดวกขึ้น จึงมีการอพยพย้ายที่ทำกินของราษฎร กันมาก เช่น ราษฎรต่างถิ่นอพยพมาทำกิน ในเขตมณฑลกรุงเก่า กรุงเทพฯ ปราจีน นครไชยศรี กันมาก เพราะมีที่ดินอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเกษตรกรรมขนาดใหญ่ของประเทศ แต่เสียอากรค่าตามจำนวนที่นาในอัตราเดียวกับ มณฑลอื่นที่ทำการเกษตรไม่ได้ผล อีกทั้งมีการ อพยพมารับจ้างทำงานชั่วคราวของแรงงานจาก มณฑลอีสานเป็นจำนวนมากในแต่ละปี (ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, 2518: 38) ทำให้ราษฎรมีเสรีภาพ มากขึ้น ในขณะเดียวกันการปฏิรูประบบ การบริหารราชการแผ่นดินแบบใหม่ตามอย่างชาติ ตะวันตก เป็นการเปิดโอกาสให้ราษฎรสามัญที่มี การศึกษาได้เข้ารับราชการ ได้เลื่อนฐานะ ทางสังคม โดยผ่านกระบวนการทางการศึกษาเช่น พระสงฆ์หลายรูปซึ่งเป็นราษฎรธรรมดาได้ บวชเรียนจนจบเปรียญชั้นสูง ได้เป็นเจ้าอาวาสวัด ได้ดำรงสมณศักดิ์ระดับสูง ลูกหลานราษฎรชาว นา ชาวสวน ชาวไร่ทั้งชายและหญิง ได้เรียนหนังสือ สูงขึ้นมีโอกาสเดินทางไปเรียนต่างเมือง ต่าง มณฑล เมื่อจบการศึกษาได้ไปประกอบอาชีพเป็น ครู เป็นเสมียนรับราชการประจำกรม กองใน

กระทรวงต่าง ๆ และส่วนหนึ่งได้รับพระราชทาน ทุนเล่าเรียนหลวงซึ่งมีการพระราชทานมาตั้งแต่ พ.ศ. 2440 ให้ไปศึกษาต่อในสาขาวิชาการ ระดับสูง ณ ต่างประเทศ เช่น แพทย์ วิศวกรรม พยาบาล กฎหมาย การทหาร การปกครอง ฯลฯ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 เล่ม 1 จ.ศ. 1246: 9-11) กลับมาเป็นกำลังสำคัญ ในการพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลต่อมา และเป็นกำลังสำคัญในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ด้วย ซึ่งหากอยู่ในระบบไพร่ผู้หญิงชาวบ้าน ไม่มีโอกาสเข้าเรียนในระบบโรงเรียน หรือ มีน้อยมาก ผู้ชายได้เรียนเพียงเล็กน้อยตามเกณฑ์ เท่านั้น โอกาสเรียนต่อระดับสูงมีน้อยลง นับว่า การเลิกระบบไพร่และการจัดการศึกษาเพื่อให้ ราษฎรได้ศึกษาเล่าเรียน ไม่เพียงแต่เป็นประโยชน์ ต่อตัวไพร่หรือราษฎรเท่านั้น แต่ส่งผลให้เกิด ประโยชน์ต่อประเทศที่ได้กำลังคนมาทำงาน ในบ้านเมืองได้เจริญก้าวหน้าต่อเนื่องสืบมา

เอกสารอ้างอิง

- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2438). เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/8 จัดการทหารบกเรือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์.
- _____. (2435). เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/11 เรื่องการจัดทหารหัวเมืองจดหมายลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 2030/75, วันที่ 12 พฤศจิกายน ร.ศ.111.
- _____. (2438). เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องการจัดการทหารมณฑลต่างๆจดหมายลับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, ลงวันที่ 28 มกราคม ร.ศ. 114.
- _____. (2452). เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.3/7 พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์, ลงวันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452).
- _____. (2428). เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.5/7 พระราชนิยมเรื่องเจ้ามีฟัวไพรว่าควรลดเบี้ยหวัดพระราชหัตถเลขา ถึงกรมหลวงสมมตอมรพันธุ์ที่ 27 /160, วันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 104.
- _____. (2442). เอกสารรัชกาลที่ 5 ฟ. 15/10 เรื่องขุนวิเศษภาษาขุนศักดิ์เกลี้ยกล่อมข้าเมืองหนองหารไปเฝ้าฝรั่งเศส คัดยอไปบอกทูลเกล้าถวายในที่ประชุมเสนาบดี, 24 มีนาคม ร.ศ.118.
- _____. (2448). เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/206 รายงานการไต่สวนเรื่องที่ดินริมฝั่งคลองบริษัทสายที่ 26,27, 28, 6, 10 เหนือคลองสายบนของพระยาประชาชีพบริบาลต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 14 มีนาคม ร.ศ. 124.
- _____. (2436). เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.3/6 พระราชดำรัสแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, 24-25 เมษายน ร.ศ.112.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 สบ.2.56/83 คำอธิบายสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ.
- _____. (2426). เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษเล่ม 7 ราษฎรถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร. ที่ 2759, 21 ธันวาคม.
- _____. (2427). เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 7 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 11 กันยายน.
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12 จัดการศาสนาและการศึกษา 1-11 รศ. 110-118 เล่ม 1
- _____. เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2 ตรวจและจัดโครงการศึกษาธิการ 1-12 ร.ศ. 111-129
- _____. (2427). เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่องการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 1, จ.ศ. 1246.

ขจร สุขพานิช. (2505). ฐานันดรไพร. พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2517). “วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย” อักษรศาสตร์พิจารณา. 1 กุมภาพันธ์.
- ปาเลกัวซ์, อัง ปัสดี (เขียน). สันติ ท. โกมลบุตร (แปล). (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. พระนคร : ก้าวหน้า.
- ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. (2526). ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. พระนคร : ศุภสภา.
- _____. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2. พระนคร : ศุภสภา.
- _____. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3. พระนคร : ศุภสภา.
- _____. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4. พระนคร : ศุภสภา.
- _____. (2505). กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. พระนคร : ศุภสภา.
- ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ (เขียน) ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุขและพรณี สรงบุญมี (แปล). (2518). สังคมไทย
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2416. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
แสงกาตร์. (2483). ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย. พระนคร : พระจันทร์.
- วัยอาจ, เดวิด เค. (2509). “พระสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะสังคมไทยโบราณ” ศิลปากร. 10 พฤษภาคม.
- สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4. (2525). “ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรีดยันแห่งประเทศสยาม”
เอกสารนิเทศการศึกษาระดับมัธยมศึกษากรุงเทพมหานคร 200 ปี. หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการ
ฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ.
- อัญชลี สุสาธิต. (2546). ไพรัชสมัย ร.5. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโคโยตาประเทศไทย.
- Ingram, James C. (1971). **Economics Change in Thailand 1850 – 1970**. London : Oxford university
Press.